

Гуль, М. У. Спосабы ўтварэння беларускіх літаратуразнаўчых тэрмінаў / М. У. Гуль // Роднае слова. – 2016. – № 8. – С. 38–41.

УДК 811.161.3

Аўтар: Гуль Марыя Ўладзіміраўна, аспірант кафедры беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі БрДУ імя А. С. Пушкіна

Ключавыя словы: літаратуразнаўчая тэрміналогія, малапрадуктыўны, марфалагічны спосаб, прадуктыўнасць, прадуктыўны, сінтаксічны спосаб, суфіксацыя, сярэднепрадуктыўны, тэрмін, тэрмінаўтварэнне, фармант.

Key words: compounding, literary terms, morphological derivation, non-productive, productive, productivity, semi-productive, term, term formation, word formation formant.

Анатацыя: у артыкуле разглядаюцца спосабы ўтварэння беларускіх літаратуразнаўчых тэрмінаў. Сінтаксічны спосаб – самы прадуктыўны ў тэрмінаўтварэнні літаратуразнаўства, пераважны тып словазлучэнняў прадстаўлены камбінацыяй “прыметнік + назоўнік”. Марфалагічны спосаб займае другое месца па прадуктыўнасці. Суфіксацыя – асноўная разнавіднасць з найбольш пашыранымі фармантамі *-асць*, *-ізм/-ызм/-анізм*, *-(н)ік* (высокапрадуктыўныя), *-енн(е)/-энн(е)* (сярэднепрадуктыўны). Фарманты *-ак*, *-ар/-яр*, *-арый*, *-ельк(а)*, *-есць*, *-ічк(а)*, *-іц(а)*, *-к(а)*, *-льнік*, *-нн(е)*, *-ок*, *-шчын(а)* могуць лічыцца малапрадуктыўнымі. Пры асноваскладанні найбольш пашыраныя ўтварэнні, якія заканчваюцца на *-радковік*, *-радкоўе*, *-складовік*. Семантычны спосаб таксама з’яўляецца высокапрадуктыўным у адрозненне ад марфалага-сінтаксічнага.

Abstract: types of word formation for Belarusian literary terms are explored in the given article. The most productive type is compounding, which is mostly represented by Adjective + Noun pattern. Morphological derivation (with suffix derivation as the leading subtype) is the second most productive type. The most common word formation formants are *-ast’*, *-ism/-ysm/-anism*, *-(n)ik*; the formant *-enn(e)* is semi-productive; *-ak*, *-ar/-iar*, *-aryj*, *-elk(a)*, *-est’*, *-ichk(a)*, *-its(a)*, *-k(a)*, *-l’nik*, *-nn(e)*, *-ok*, *-shchyna* can be regarded as non-productive. Stem compounding is mostly represented by compound words ending in *-radkovik*, *-radkoûe*, *-skladovik*. Semantic derivation is productive unlike conversion which is non-productive.

СПОСАБЫ ЎТВАРЭННЯ БЕЛАРУСКІХ ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫХ ТЭРМІНАЎ

Як вядома, мэтанакіраваная праца па фарміраванні беларускай навуковай тэрміналогіі пачалася ў 1920-я гг. Датычыцца гэта і літаратуразнаўчай тэрміналогіі, якая была ўключана ў другі выпуск БНТ “Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва” (1923). Вялікі ўнёсак у фарміраванне беларускай літаратуразнаўчай тэрміналогіі ўнёс М. Гарэцкі. Яго “Гісторыя беларускае літаратуры” (уключае крытычныя артыкулы і “Назваслоўе” – пералік літаратуразнаўчых тэрмінаў у алфавітным парадку) у той час была фактычна адзіным падручнікам для сярэдняй і вышэйшай школы.

У пасляваенны перыяд былі выдадзены “Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік” А. Макарэвіча (1963, 1969), “Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў” М. Лазарука і А. Ленсу (1983, перавыд. 2003), “Паэтычны слоўнік” В. Рагойшы (1979, 1987, 2004). Літаратуразнаўчая тэрміналогія ўключана ў “Беларускую савецкую энцыклапедыю” (у 12 т., 1969 – 1975),

“Энцыклапедыю літаратуры і мастацтва Беларусі” (у 5 т., 1984 – 1987), “Беларускую энцыклапедыю” (у 18 т., 1996 – 2004). Вядзецца плённая праца па кадыфікацыі літаратуразнаўчых тэрмінаў і на сучасным этапе: з’явіліся “Слоўнік-мінімум па літаратуразнаўстве” В. Рагойшы (Мінск, 2000), “Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў для школьнікаў” І. Ялынцавай (Мінск, 2012), “Слоўнік пра камічнае: мовазнаўчы аспект” В. Рагаўцова (Магілёў, 2010), “Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў” (МДУ імя А. А. Куляшова, 2012). Дастаткова шырока літаратуразнаўчая тэрміналогія даследавана Л Бараноўскай, В. Краснеем.

Мы разгледзім асноўныя спосабы ўтварэння літаратуразнаўчых тэрмінаў. Фактычны матэрыял узяты з чатырох крыніц: “Кароткага літаратуразнаўчага слоўніка” А. Макарэвіча, “Слоўніка літаратуразнаўчых тэрмінаў” М. Лазарука і А. Ленсу, “Паэтычнага слоўніка” В. Рагойшы і “Беларускай энцыклапедыі” (з яе выбраны 476 тэрмінаў).

Паводле структуры можна вылучыць два тыпы літаратуразнаўчых тэрмінаў: тэрміны-назоўнікі і тэрміны-словазлучэнні.

Пры аналізе прадуктыўнасці словаўтваральнага тыпу (ці словаўтваральнай мадэлі) выкарыстоўваецца наступная шкала: высокапрадуктыўны спосаб – ад 10% і вышэй, сярэднепрадуктыўны – ад 4 да 10%, малапрадуктыўны – ніжэй за 4%. Прадуктыўнасць асобнага суфікса ці прэфікса падлічваецца ад агульнай колькасці суфіксальных ці прэфіксальных утварэнняў, асобнага словаўтваральнага спосабу – ад агульнай колькасці вытворных тэрмінаў.

Сінтаксічны спосаб

Найбольшая колькасць тэрмінаў-словазлучэнняў пабудавана па мадэлі: “**прыметнік + назоўнік**”, дзе апошні выступае галоўным кампанентам: *адмоўны вобраз, класічная літаратура* (КЛС-69); *астрафічны верш, дэтэктыўная літаратура* (СЛТ-83); *валачобныя песні, дзіцячы фальклор* (БЭ-96); *рэдкая рыфма, скразная рыфма* (ПС-04). Галоўны кампанент звязаны з залежным азначальнымі адносінамі пры дапамозе дапасавальнай сувязі. У сферы фіксацыі найперш сустракаецца кадыфікацыя з прэпазіцыяй: *аманімічная рыфма* (ПС-04), але ёсць прыклады і з постпазіцыяй: *герой станоўчы, кніга букіністычная* (КЛС-69), *дэталі мастацкая, крытыка літаратурная* (СЛТ-83); *від літаратурны, род літаратурны* (БЭ-96); *аманімы граматычныя* (ПС-04).

Дастаткова часта сустракаецца мадэль “**назоўнік + назоўнік у родным склоне**”, тып сувязі – кіраванне: *вянок санетаў, гісторыя літаратуры* (КЛС-69); *вобраз апавядальніка* (СЛТ-83); *мова пісьменніка* (БЭ-96); *слоўнік рыфмаў, дыядэма санетаў* (ПС-04).

Існуюць і шматкампанентныя тэрміны, напрыклад, **трохкампанентныя**: *вуснапаэтычная народная творчасць, мастацтва для мастацтва, мова мастацкай літаратуры* (КЛС-69), *змест і форма, метады літаратуразнаўства* (СЛТ-83), *казкі пра жывёл, партрэт у літаратуры* (БЭ-96), *музычна-моўны акцэнтны верш, вобраз паэтычны слоўны* (ПС-04); **чатырохкампанентныя**: *вульгарны сацыялагізм у літаратуразнаўстве*

(КЛС-69), роды і віды літаратуры (СЛТ-83), культурна-гістарычная школа ў літаратуразнаўстве (БЭ-96), двухскладовік з пераменнай анакружай (БЭ-96); **пяцікампанентныя:** адзінства часу, месца і дзеяння (КЛС-69), літаратура і іншыя віды мастацтва (СЛТ-83).

Сінтаксічны спосаб тэрмінаўтварэння – самы прадуктыўны (гл. табліцу 1). В. Даніленка адзначае, што суадносіны сінтаксічнага спосабу словаўтварэння ў агульналітаратурнай мове і ў тэрміналогіі непараўнальныя; у тэрміналогіі сінтаксічным спосабам ствараюцца шматлікія састаўныя тэрміны, ці тэрміны-словазлучэнні [1, с. 104].

Табліца 1. Прадуктыўнасць марфалагічнага, марфолога-сінтаксічнага, семантычнага, сінтаксічнага спосабаў тэрмінаўтварэння.

Крыніцы	спосабы словаўтварэння								Агульная колькасць вытворных тэрмінаў
	марфалагічны		Марфолога- сінтаксічны		семантычны		сінтаксічны		
	колькасць	%	колькасць	%	колькасць	%	колькасць	%	
КЛС-69	42	24,0	3	1,7	28	16,1	101	58,1	174
СЛТ-83	23	14,6	4	2,5	27	17,2	103	65,6	157
БЭ-96.	44	18,3	3	1,2	24	10,0	170	70,5	241
ПС-04	107	16,4	1	0,2	47	7,2	496	76,1	651
Агульная колькасць тэрмінаў	216	17,7	11	0,9	126	10,3	870	71,1	1223

Марфалагічны спосаб

У марфалагічным спосабе традыцыйна вылучаюць наступныя дзве разнавіднасці: афіксальнае і бязафікснае словаўтварэнне [2, с. 95]. Сучасныя даследчыкі разглядаюць нулявую суфіксацыю ў межах суфіксальнага словаўтварэння, таму што пры нулявой суфіксацыі семантычныя адносіны паміж вытворным і яго ўтваральнай асновай, а такасама марфалагічныя змены ў цэлым паралельныя тым жа пры суфіксальным спосабе словаўтварэння [3, с. 5]. Суфіксацыя з'яўляецца найбольш прадуктыўнай

разнавіднасцю марфалагічнага спосабу (гл. табліцу 2), таму вылучым самыя частотныя суфіксы.

Табліца 2. Прадуктыўнасць разнавіднасцей марфалагічнага спосабу тэрмінаўтварэння.

Крыніцы	марфалагічны спосаб тэрмінаўтварэння								Агульная колькасць вытворных тэрмінаў
	суфіксацыя		прэфіксацыя		прыставачна- суфіксальны спосаб		кампазіцыя		
	колькасць	%	колькасць	%	колькасць	%	колькасць	%	
КЛС-69	29	16,6	3	1,7	1	0,6	9	5,1	174
СЛТ-83	16	10,1	1	0,6	–	–	6	3,8	157
БЭ-96.	24	10,0	2	0,8	1	0,4	17	7,1	241
ПС-04	47	7,2	3	0,5	2	0,3	55	8,4	651
Агульная колькасць тэрмінаў	116	9,5	9	0,7	4	0,3	87	7,1	1223

Высокапрадуктыўныя суфіксальныя тыпы

Суфікс -асць. Даследчыкі адзначаюць, што ўтварэнні з суфіксам *-асць* маюць семантычныя асаблівасці. Найбольш прадуктыўны тып складаюць назоўнікі з адцягненым значэннем прыметы, якасці. Таксама такія ўтварэнні могуць абазначаць наяўнасць таго, што названа ва ўтваральнай аснове прыметніка. Тэрміналагічныя ўтварэнні складаюць значную групу дадзенага тыпу [4, с. 170–171]. Найменні з суфіксам *-асць* шырока прадстаўлены ў літаратуразнаўчай тэрміналогіі) (гл. табліцу 3): *ідэйнасць, экспрэсіўнасць* (КЛС-69); *бяззлучнікавасць, тэндэнцыйнасць, умоўнасць* (СЛТ-83); *шматзлучнікавасць* (БЭ-96); *полістрафічнасць, раўнастоўнасць, шматпрыназоўнікавасць, эквілінарнасць* (ПС-04).

Табліца 3. Прадуктыўнасць суфікса *-асць*.

крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў-назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў суфіксам <i>-асць</i>	%
КЛС-69	29	4	13,8
СЛТ-83	16	5	31,3
БЭ-96.	24	1	4,2
ПС-04	47	9	10,1
Усяго	116	19	16,4

Суфікс *-ізм/-ызм/-анізм*. Пры дапамозе суфікса *-ізм/-ызм/-анізм* утвараюцца назвы груп слоў у залежнасці ад таго, з якой мовы яны паходзяць: *славянізмы, стараславянскія* (КЛС-69); *літуанізм, русізм, украінізм, цюркізм* (БЭ-96), да якога стылю адносяцца: *празаізм* (СЛТ-83). Таксама сустракаюцца тэрміны, якія абазначаюць літаратурныя напрамкі: *бумбамлітызм, маладнякізм* (ПС-04). Тэрмін *бумбамлітызм* (упершыню з'явіўся ў гэтай рэдакцыі слоўніка), на наш погляд, трэба класіфікаваць як аказіяналізм, ён не выйшаў за межы слоўніка. Тэрмін *маладнякізм* (сустракаецца ў другой рэдакцыі слоўніка, 1987 г.) зараз актыўна выкарыстоўваецца (гл. табліцу 4).

Табліца 4. Прадуктыўнасць суфікса *-ізм/-ызм/-анізм*.

крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў-назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў суфіксам <i>-ізм / -ызм</i>	%
КЛС-69	29	2	7,0
СЛТ-83	16	1	6,3
БЭ-96.	24	8	33,3
ПС-04	47	7	14,9
Усяго	116	18	15,5

Суфікс *-(н)ік*. Тэрміны, утвораныя пры дапамозе фарманта абазначаюць 1) від танічнага верша (*дольнік* (КЛС-69), *тактавік, ударнік* (ПС-04)); 2) від народнага верша (*раёшнік* (КЛС-69)); 3) збор слоў або песень (*слоўнік, спеўнік* (ПС-04)). Тэрмін *фразавік* (ПС-04) у значэнні *свабодны верш* не прыжыўся (гл. табліцу 5).

Табліца 5. Прадуктыўнасць фарманта *-(н)ік*.

крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў-назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў фармантам <i>-(н)ік</i>	%
КЛС-69	29	2	6,9
СЛТ-83	16	1	6,3
БЭ-96..	24	2	8,3
ПС-04	47	6	12,9
Усяго	116	11	9,5

Сярэднепрадуктыўныя суфіксальныя тыпы

Фармант *-енн(е)/-энн(е)*. Фармант *-енн(е)/-энн(е)* далучаецца да інфінітыўнай асновы пасля зычнай, пры гэтым інфінітыўная галосная адсякаецца. У якасці матывавальных дзеясловаў выступаюць дзеясловы з інфінітыўнай асновай на *-і, -а* [4, с 158]. Утварэнні маюць значэнне адцягненай працэсуальнай прыметы (гл. табліцу 6): *натхненне* ← *натхніць* (КЛС-69); *увасабленне* ← *увасобиць* (СЛТ-83); *адухаўленне* ← *адухавіць* (ПС-04).

Табліца 6. Прадуктыўнасць фарманта *-енн(е)/-энн(е)*.

крыніца	Агульная колькасць суфіксальных утварэнняў абстрактных назоўнікаў	Агульная колькасць утварэнняў фармантам <i>-енн(е)/-энн(е)</i>	%
КЛС-69	29	2	7,0
СЛТ-83	16	1	6,3
БЭ-96.	24	–	–
ПС-04	47	2	4,3
Усяго	116	5	4,3

Малапрадуктыўныя суфіксальныя тыпы

У літаратурознаўчай тэрміналогіі таксама выкарыстоўваюцца малапрадуктыўныя фарманты *-ак* (*зваротак* – СЛТ-83, ПС-04), *-ар/-яр* (*гусяр, дудар* – КЛС-69), *-арый* (*рыфмарый* – ПС-04), *-ельк(а)* (*карацелька* – ПС-04), *-есць* (*аповесць* – КЛС-69, *прынавесць*, тэрмін М. Гарэцкага – ПС-04), *-іц(а)* (*быліца* – ПС-04), *-ічк(а)* (*былічка* – БЭ-96), *-к(а)* (*вяснянкі, калядкі* – СЛТ-83), *-льнік* (*апаবাদальнік* – КЛС-69), *-нн(е)* (*рэдагаванне* – КЛС-69), *-ок* (*абразок* – БЭ-96), *-шчын(а)* (*мудрагельшчына* – ПС-04).

Кампазіцыя. Амаль усе тэрміны, утвораныя гэтым спосабам, можна аднесці да асноваскладання (у тым ліку асноваскладанне з суфіксацыяй). Найбольш пашыраны ўтварэнні, якія заканчваюцца на *-радковік* (від верша паводле колькасці радкоў: *адна-, васьмі-, дванаццаці-, двух-, сямі-, трох-, чатырох-, шаснаццаці-, шасцірадковік* – ПС-04); *-радкоўе* (від страфы: *двух-,*

чатырохрадкоўе – КЛС-69; *васьмі-, пяці-, сямі-, чатырох-, шаснаццаці-, шасцірадкоўе* – БЭ-96; *адзінаццаці-, дзевяці-, дзесяці-, трох-, чатырнаццацірадкоўе* – ПС-04); **-складовік** (від верша: *адзінаццаці-, пяці-, трынаццаціскладовік* – ПС-04). Упершыню ў трэцяй рэдакцыі “Паэтычнага слоўніка” ў рэестр уведзены тэрмін *вершаказ* (складана-нульсуфіксальны спосаб), які стварыў беларускі паэт А. Разанаў. Аўтар вышэйназванага слоўніка В. Рагойша прапануе свой тэрмін *двурым* (абрэвіатура) для абазначэння двайной рыфмы. У якасці кампазітаў разглядаюцца тэрміны з суфіксаідамі **-знаўства, -ніс**: *вершазнаўства, крыніцазнаўства, літаратуразнаўства; гуканіс* (БЭ-96); з прэфіксаідам **паў-**: *паўсанет* (ПС-04).

Прэфіксацыя. Літаратуразнаўчыя тэрміны ўтвараюцца пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфікаў *анты-, гіпер-* (*антыраман* – БЭ-96), *гіперстрафа* – ПС-04); уласнабеларускіх прэфікаў *пад-, пера-, пра-, са-*: *падтэкст, правобраз, сааўтарства* (КЛС-69), *пераакцэнтацыя* (ПС-04).

Прыставачна-суфіксальны спосаб. Тэрміны, утвораныя гэтым спосабам, нешматлікія: *пасляслоўе* (КЛС-69); *небыліцы* (БЭ-96), *выслоўі, паўрадкоўе* (ПС-04).

Лексіка-семантычны спосаб

Сутнасць лексіка-семантычнага (ці семантычнага) спосабу словаўтварэння заключаецца ў тым, што слова, якое ўжо існуе ў мове, набывае новае значэнне, але гукавы яго від застаецца ранейшым. У тэрміналогіі літаратуразнаўства вядучай разнавіднасцю гэтага спосаба з’яўляецца спецыялізацыя значэння: *вымысел, вярцел, дзённік* (КЛС-69), *байка, дума, прытча* (СЛТ-83), *масленіцы, хаджэнне* (БЭ-96), *зачын, знак, кленіч, малітва, накапленне* (ПС-04); таксама сустракаецца метафарычны перанос: *кальцо, лесвічка, рак, трасянка* (ПС-04).

Марфалага-сінтаксічны спосаб

У межах гэтага спосабу адрозніваюць субстантывацыю, ад’ектывацыю, адвербіялізацыю і пранамілізацыю. Згодна з меркаваннем Л. Шакуна, субстантывацыя некалькі адрозніваецца ад іншых тыпаў і характарызуецца тым, што набліжаецца да марфалагічнага спосабу словаўтварэння. Тут можа быць выяўлены і своеасаблівы дэрывацыйны сродак – ператварэнне іх парадыгмы [2., с. 93]. Гэты спосаб малапрадуктыўны ў літаратуразнаўчай тэрміналогіі: *камічнае, трагічнае* (КЛС-69), *тыповае* (СЛТ-83, ПС-04), *патэтычнае* (БЭ-96).

Такім чынам, у словаўтваральнай сістэме беларускіх літаратуразнаўчых тэрмінаў самы прадуктыўны сінтаксічны спосаб (утворана 870 тэрмінаў з 1223, што складае 71,1%). Найбольшая колькасць тэрмінаў-словазлучэнняў пабудавана па мадэлі “прыметнік + назоўнік”, дзе апошні з’яўляецца галоўным кампанентам.

Другое месца па прадуктыўнасці займае марфалагічны спосаб (216 тэрмінаў з 1223, 17,7%). Суфіксацыя – самая прадуктыўная разнавіднасць

названага спосабу з найбольш пашыранымі фармантамі *-асць, -ізм/-ызм/-анізм, -(н)ік* (высокапрадуктыўныя), *-енн(е)/-энн(е)* (сярэднепрадуктыўны). Фарманты *-ак, -ар/-яр, -арый, -ельк(а), -есць, -ічк(а), -к(а), -льнік, -нн(е), -ок, -шчын(а)* адносяцца да малапрадуктыўных. Пры асноваскладанні найбольш пашыраныя ўтварэнні, якія заканчваюцца на *-радковік, -радкоўе, -складовік*. Прэфіксацыя з'яўляецца малапрадуктыўнай, выкарыстоўваюцца іншамойныя прыстаўкі *анты-, гіпер-,* уласнабеларускія *пад-, пера-, пра-, са-*.

Прадуктыўным можна назваць і семантычны спосаб (126 тэрмінаў з 1223, 10,3%). Большасць тэрмінаў утворана ў выніку спецыялізацыі значэння.

Марфолога-сіntaxічны спосаб (11 тэрмінаў з 1227, 0,9%) адносіцца да малапрадуктыўных.

Спіс крыніц

БЭ-96 – Беларуская энцыклапедыя : У 18 т. – Мінск : БелЭн, 1996-2004; **КЛС-69** – Макарэвіч, А. А. Кароткі літаратурнаўчы слоўнік. 2-е выд., дапр. і дапоўн. – Мінск: Вышэйшая школа, 1969. 224 с.; **ПС-04** – Рагойша, В.П. Паэтычны слоўнік. 3-е выд., дапр. і дапоўн. – Мінск: Беларус. навука, 2004. 576 с.; **СЛТ-83** – Лазарук, М. А., Ленсу А. Я. Слоўнік літаратурнаўчых тэрмінаў : дапаможнік для настаўнікаў. – Мінск: Нар. асвета, 1983. 191 с.

Спіс літаратуры

1. **Даниленко, В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
2. **Шакун, Л. М.** Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск : Вышэйшая школа, 1978. – 128 с.
3. **Кандрацэня, І. У.** Нулявая суфіксацыя ў сістэме беларускага словаўтварэння / І. У. Кандрацэня. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 207 с.
4. **Сопоставительное описание русского и белорусского языков. Словообразование** / А. В. Андреева [и др.]; науч. ред.: А. А. Лукашанец, О. М. Николаева. – Минск : Беларуская навука, 2014. – 486 с.